

PARANCSRA TETTEM – AVAGY A FELELŐSSÉG KÉRDÉSE TERMÉSZETJOGI SZEMPONTBÓL

GYENGE ZOLTÁN

Ha a felelősség kérdéséről értekezünk, akkor lehetetlen nem Kant ezzel kapcsolatos felfogásával kezdeni. Azzal együtt, hogy bár Kant a felelősség terminust alig használja, a fogalom modern értelmezési alapjait ő teremti meg.¹ A felelősség szempontjából van néhány alapfogalom: a szabadság és kötelesség. Míg Kant ismeretelmélete a tudományokra gyakorolt jelentős hatást, addig morálfilozófiája a neokantiánusokon keresztül a jogelméleti tanokra. Általában két művet vehetünk ehhez alapul: *A gyakorlati ész kritikáját*, és a jogtani alapvetéseket tartalmazó *Az erkölcsök metafizikája* című írását.

A törvényeknek való megfelelés a szabadság és a kötelesség dichotómiájára épít, amihez viszont meg kell értenünk az „akarat” természetét. Az akarat az a képesség (*Vermögen*), hogy képzetemnek megfelelő tárgyat hozok létre vagy elhatározom magam erre.² Az akaratnak ez a kanti fogalma számos dolog eldöntésében segíthetne – már ha ismernék. Legfőképpen az önrendelkezést és annak határait illetően, akár mondjuk az élet feletti rendelkezés sok vitát kiváltó kérdésének (pl. eutanázia), vagy az élet kezdetére vonatkozó kérdések eldöntésében. (Kár, hogy a jogalkotók Kantot – sem – olvasták, amikor az élet kezdetét a fogantatáshoz kötötték. Ld. Alaptörvény II. cikk. Talán célszerű lett volna – ha már Kantot nem, – akkor a római jog alapelveit megismerni, amelyek tudása nélkül egyetlen elsőéves joghallgató sem léphet másodévbe. Bár politikusoktól ilyesmit elvárni, valószínűleg túlzás. Tessék figyelembe venni: ha ezt a buta szabályt komolyan vennénk, akkor az abortuszt is emberölésnek lehetne minősíteni.)

A lényegét röviden összefoglalva: Kant *maximának* nevezi a szubjektív szabályokat, amelyek az adott alanyra nézve érvényesek, míg objektívnek azokat, amelyek „minden eszes lényre” (*vernünftiges Wesen*)³. A szubjektív meggyőződés ennek megfelelően az adott személy szubjektív elhatározásán alapul, míg az tekinthető erkölcsi lénynek, aki *a morális* meggyőződését aláveti az

¹ Vö. W. Kersting: *Kritik der Verantwortung. Zu den Grenzen verantwortlichen Handelns in komplexen Kontexten*. Velbrück, Weilerswist, 2003, 9–16.sk.k.o. Kersting a felelősségfilozófia történetét Kanttal kezdi.

² I. Kant: *A gyakorlati ész kritikája*. Ford. Berényi Gábor, Gondolat, Budapest, 1991. 118. (Vö. Kants Werke V. (*Kritik der praktischen Vernunft. Einleitung.*) Akademie Textausgabe, VI. Walter de Gruyter, Berlin, 1968.)

³ Uo. 1.§.

erkölcsi törvénynek. Igen, felettünk áll egy erkölcsi törvény, amely az emberi szabadságra irányuló akaraton nyugszik, és a neki való megfelelés tesz bennünket morális lénnyé. A „Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája mindenkor az általános törvényhozás elvéül szolgálhasson”⁴, azt jelenti, hogy morális elhatározásodat felelted meg az erkölcsi törvénynek.

A kötelesség és boldogság összefüggésében meghatározó szerepet kap egy további fogalom: a *szabadság*. Az ember szabadnak képzei magát, vagy az szeretne lenni. Ezt az államjog (*Staatsrecht*) szavatolja, akár Kantról van szó, akár Schellingről vagy Hegelről. Kant írja: „Azoknak a törvényeknek az összessége, amelyet közismerté kell tenni ahhoz, hogy jogállapotot teremtsenek, a közjog. Ez tehát törvények rendszere valamely emberek sokasága (*Menge von Menschen*), vagy a népek sokasága (*Menge von Völkern*) számára, amelyek egymást kölcsönösen befolyásolva, valamilyen egységesítő akarat meghatározta jogállapotra, alkotmányra (constitutio) szorulnak ahhoz, hogy jogukhoz hozzájussanak (*teilhaftig zu werden*).”⁵ Érdekes ehhez hozzákapcsolni a magasabb szintű, államok felett álló jog fogalmát: „A népek természeti állapota, csakúgy mint az egyes embereké, olyasmi, amiből ki kell lépni, hogy belépjünk a jogállapotba. (...) Tartós érvényűvé csak egy általános államegyesületben (*Staatenverein*) válhat (...) csak akkor alakul ki az igazi békeállapot (*Friedenszustand*).”⁶

Schelling szerint a jogi rendszer az egymásnak feszülő erők koordinációja, összehangolása. Mindennek az alapja az egyén önössége (*Selbstheit*), amelyben természetesen benne van az „önzés” (is). Ennek az önként vállalt korlátok közé szorítása jelenti az erkölcsi világ alapját. A „*Zwangsrecht*” (kényszerítő jog) lényegét abban lehet összefoglalni, hogy ha valaki az egyén morális szabadsága ellen tör, annak joga lesz vele szemben jogot állítani, és joga lesz a jogot kikényszeríteni.⁷ Első megközelítésben ez azon áll vagy bukik, hogy milyen erőhatalommal rendelkezik az egyén joga kikényszerítésére (milyen fizikai erő áll rendelkezésére). A kikényszerítés ekkor részben bizonytalan, részben önkény alapján történik, eredménye is fölöttébb kétséges. A kényszer és az önkény pedig újra fizikai kényszert szül. Ugyanis mindkét oldalon az „önösség” és a „korlátlan szabadság” vágya áll mindentől függetlenül, és (még) korlátozás mentesen, azaz mint „*Zwangsrecht*”; de ez elégtelen állapot, ezért szükség van olyan erőre, amely anélkül képes kikényszeríteni a jogot, hogy az újabb erőszakot szülne. Ez lesz harmadik mozzanatként a „*Staatsrecht*”, az

⁴ Uo. 7.§.

⁵ I. Kant: Uo 43.§. (A fordítást kissé módosítottuk. Vö. *Kants Werke*. VI., *Die Metaphysik der Sitten*)

⁶ Uo. 61.§.

⁷ Vö. Ezzel kapcsolatban Kuno Fischer elemzése. In. K. Fischer: *Schellings Leben, Werke und Lehre*, Winter, Heidelberg, 1902. 297.

államjog⁸. Lényege pedig abban áll: ha jogomat megsérti valaki, akkor saját jogomat nem én fogom kikényszeríteni, hanem azt ráhagyományozom a szuverenitás hordozójára, hogy tegye meg.

Ha az ember abszolút szabad (ilyen persze nincs), akkor ezzel az abszolút szabadsága a másik szabadságát abszolút kizárná, megszüntetné; vagy fordítva: az én abszolút szabadságomat a másik abszolút szabadsága végletesen korlátozná, pontosabban kioltaná. Ezért, ha azt mondjuk: „azt tehetem, amit akarok, és akkor, amikor akarom”, akkor nem többet, nem kevesebbet állítok magamról, minthogy isten vagyok. Ami kétségtelenül kellemes lehet, de tarthatatlanságát talán mégis belátom. Ha éppen nem politikus vagyok. Ezért a szabadság mindig egy küzdelemben válik valóságossá („*Freiheit steht in Widerstreit*”). A szabadság tehát schellingi felfogásban nem egy megszerzett és örök ajándék, hanem a szabadság az, amit az ember *kiharcol* önmaga számára.

A szabadság problémája ezért egyben az általános és az individuális feszültségét is jelenti, az általános etikai parancs konfliktusát az egyéni morális meggyőződés korrelációjában. Itt jön elő a felelősség kérdése. Kantnál egészen pontosan a kötelesség fogalma. A szabadság akaratszabadság. A szabadság kérdése kapcsán azonban rögtön hozzá kell tenni, hogy a filozófia (legyen szó a görög, a modern vagy akár a német idealizmus szabadság felfogásáról) a hangsúlyeltolódások ellenére ebben a kérdésben konzekvens marad, azaz – némely kivételtől eltekintve – a szabadság korlátlan szabadságként elgondolva elképzelhetetlen. Éppen ezért a szabadság korlátozása lesz szükséges, így a szabadság fogalmát nem a „könnyen”-nel (mire vagyok képes), hanem sokkal inkább a „*dürfen*”-nel (mit szabad tennem) lehet leírni. „*Was ich darf, ist mein Recht*”. (Amit meg szabad tennem, az az én jogom.) Csak azt áll jogomban megtennem, amit meg is szabad tennem. A „*Rechtslehre*” ekként a „*dürfen*” tudománya, amely azt kérdezi: „*Was darf ich?*” (Mit szabad tennem?)⁹ Ha tudom azt, hogy az az én jogom, amit meg szabad tennem, akkor már csak arra kell válaszolni, hogy mit szabad megtennem. Ennek következtében, amit megteszek, azért felelősséggel tartozom. Morálisan és jogi szempontból. A kettő metszi egymást, ám nem minden esetben. Mert más a jog szerinti felelősség és más az erkölcsi. Erre később a „parancsra tettem” példáját hozom.

De előbb nézzünk meg egy hallatlanul fontos alapvetést – ismételten Kanttól. Kant ugyanis különbséget tesz a *legalitás* és *moralitás* között. Azt írja: „valamely cselekedet pusztá megegyezése vagy meg nem egyezése a törvénnyel, tekintet nélkül a cselekedet mozgatórugójára, *legalitás* (törvénynek megfelelés)”.

⁸ Schellingnek egy 1796-os írásáról van szó, címe is árulkodó: *Neue Deduktion des Naturrechts*.

⁹ *Uo.* 95-104.§.

Ezzel szemben „az az összhang viszont, amelyben a törvényből fakadó kötelesség eszméje egyben a cselekedet mozgatórugója is, a cselekedet *moralitása* (erkölcsiség).”¹⁰

Mit jelent mindez? A törvénynek megfelelés a *legalitás* (*Gesetzmäßigkeit*). Vagyis a törvényt meghozzák, a szabályait az állam polgárára nézve érvényesítik, az vagy betartja, vagy nem. Jobb esetben a félelem (következményektől) arra sarkallja, hogy betartsa.

Ezzel szemben az *erkölcsiség* (*Sittlichkeit*) többet jelent. Nem pusztán külső, hanem belső kényszert. Vagyis, ha az ember az írott és az íratlan törvényeket azért tartja be, mert a józan esze megérteti vele, hogy a közösségben létezése, a saját szabadságának a biztosítása, a boldogság reménye a külső akaratnak való belső megfelelést kívánja. Elegendő-e tehát csak a legalitásra hivatkozni, a moralitás kiiktatása mellett, hogy az ember cselekedetei következményeitől megszabaduljon? Működik-e a „parancsra tettem” formula?

* * *

Nézzünk ehhez egy példát. A legjobb talán a náci bűnösök esete. A nürnbergi huszonkettő története jól ismert, vagyis azon magas rangú háborús bűnösöké, akiket az ügyét Nürnbergben a Nemzetközi Törvényszék tárgyalta. Minden derék náci arra hivatkozott, hogy a legfelsőbb hadúr felelős mindenért, ők maguk mindent csak azért tettek, hogy megfeleljenek az utasításnak.

A nürnbergi Igazságügyi Palota

¹⁰ I. Kant: *Az erkölcsök metafizikája*, Budapest, Gondolat, 1991. Ford. Berényi Gábor, III. 312. (Vö. Kants Werke. VI. (*Die Metaphysik der Sitten*), 218. (A fordítást módosítottam - GYZ)

A Führer meg akkor már nem volt sehol. Ennek logikája alapján egyetlen felelős volt minden háborús bűnért, a legvégső pontot jelentő Adolf Hitler. Vagy esetleg Himmler. Aki(ke)t, ugye, ekkor már nehéz lett volna felelősségre vonni. Akkor? Természetesen ez a hivatkozás nem állt meg, de egy problémára mindenképp rámutatott: hogyan lehet a *legalitás* és *moralitás* problémáját rendezni?

Ezt egy másik nürnbergi peren keresztül lehet legjobban szemléltetni. Az olyan főnáci vádlottak, mint Göring, Hess, Keitel, Kaltenbrunner stb. esetén sem egyszerű a válasz, hiszen ez a védekezés az ő perükben is felmerült. Sőt, az 1961-62-ben Jeruzsálemben zajló perben Robert Servatius, Adolf Eichmann ügyvédje, is ezzel védekezett. Ám 1947-ben egy másik per is zajlott Nürnbergben, ahol egészen pontosan 16 magas rangú jogi tisztségviselőt, köztük bírókat vontak felelősségre a III. Birodalomban elkövetett – hangsúlyozom – jogi tevékenységük miatt. A legfőbb náci jogász ugyan nem volt jelen, de kollégái igen. *Ronald Freisler* német jogászból van szó, aki előbb ügyvéd, majd igazságügyi államtitkár volt, aztán 1942 és 1945 között a Népbíróság elnöke.

Freisler a Népbíróságon 1944

A „*Rassenschande*” (fajgyalázás) alapú törvények megalkotásának lelkes támogatója, aki a röpke háromévi működése alatt az ítéletek 90%-át vagy halállal vagy életfogytiglani fegyházzal zárta (maga Freisler több mint két és félezer halálos ítéletet szabott ki). Ő ítélkezett a Scholl testvérek ügyében, valamint a Stauffenberg-féle merénylet után. Ez utóbbit a goebbelsi propaganda filmre is vette, de Freisler miatt kínos lett volna levetíteni, annyira visszatetsző volt a vádlottakkal való állandó ordítozása. Nos, jogásztársai ellen a nürnbergi per tíz hónapig tartott, négy vádpont szerepelt benne, amelyből a legfontosabb a harmadik: az

„emberiség elleni bűntett” (*Crimes against humanity, Verbrechen gegen die Menschlichkeit*). Az ítéletek néhány éves büntetéstől életfogytiglanig terjedtek.

Jogászper 1947

Mi volt ennek a pernek a legfőbb tanulsága? Nos, nem más, mint a régi jogelvvél való látszólagos összeütközés (amit a védelem folyvást hangoztatott), a *nullum crimen sine lege* elvének sérülése: azaz, hogy senkit sem lehet büntetés alá vonni, ha az elkövetett cselekmény az elkövetés ideje alatt nem minősült bűncselekménynek. Vagyis amit a törvény nem minősít bűncselekménynek, azt nem lehet annak nevezni. És persze a *nulla poena sine lege* (nincs büntetés törvény nélkül) ismert jogelvet is ide kell sorolni. A védelem érvrendszere tehát arra épült, hogy az adott időszakban a bíró csak olyan jogszabályt tartatott be, amelyet a törvényhozó alkotott, azaz a bíró egyszerűen „csak” alkalmazta a törvényeket, neki azok tartalmának vizsgálata nem kötelessége. Logikailag, formálisan tetszetős érv, amelyet azonban a bíróság nem tett magáévá. A vita ettől még igen nagy és megosztó volt. (A perről egy hosszú játékfilm is készült.)

Hogyan oldották fel mindezt? Ez azért lényeges kérdés, mert ilyesmire korábban nem volt példa. A bíróság jelen esetben nem az írott, hanem az íratlan jogra hivatkozott. Mégpedig egy másik német, *Gustav Radbruch* jogfilozófiai megállapításai alapján. Radbruch nagyszerű jogtudós, bár talán kevésbé ismert. Még 1932-ben is a jogot az emberi együttélés általános elrendezésének foglalataként határozta meg („*Inbegriff der generellen Anordnungen für das menschliche Zusammenleben*“¹¹). Nála a döntő szerepbe kerül az „igazságosság” (*Gerechtigkeit*)¹² fogalma, amely nem az írott, hanem az íratlan jogból, nevezzük nevén: a *természetjogból* ered. Gondoljunk bele: a híres öt görög erény közül az egyik az *igazságosság*. A görög kifejezés (*dikaiošüné*) mutatja,

¹¹ Gustav Radbruch: *Rechtsphilosophie*, Studienausgabe, hrsg. von Ralf Dreier und Stanley L. Paulson, Heidelberg, 2003. 38.

¹² *Uo.* 34.

hogy a fogalomban benne van Diké istennő neve (latin megfelelője: Iustitia), aki az igazságosság, pontosabban a jogban kifejezésre jutó igazságos-ság istennője. A görögök azonban éppen az erkölcsi közmegegyezésen nyugvó alapelvei szerint hivatkoznak a természet (*phüszei*) jogára, és pontosan ezen az alapon vélik megkérdőjelezhetőnek az egyes államok törvényeit (*nomoi*, *thészei*). A „Radbruch formula”, a Nürnbergi Alapelvek vagy az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, és számtalan alkotmány pontosan ezen a kettősségen (*phüszei* – *nomoi*) alapul. Vagyis a természetjogi „igazságosság” formulának a görögöknél a jogon kívüli alapja van, ezt látjuk majd az újkor számos más természetjogi gondolkodójánál (Grotiustól Hume-ig), vagy a felvilágosodásban. Ezek tehát a korábbi természetjogi alapok.

Manapság Radbruchot követve használják a „törvényesített törvénytelenység” fogalmát, amelyek tipikus példája a náci jogszabályok, és velük szemben pedig a „törvényfeletti jog” fogalmát. Már a Teheráni Konferencián (1943) bejelentették, hogy a háborús bűnösöket felelősségre fogják vonni. Hull külügyminiszter és Churchill a rögtönítélő kivégzés híve volt. Érdekes módon Sztálin ragaszkodott a tárgyaláshoz, annak ellenére, hogy az angolok jogi kételyeket fogalmaztak meg. Ezt követően a *Londoni Charta* (1945) meghirdette a későbbi felelősségre vonásokat, amivel eljárásjogi alapot teremtettek a majdani pereknek. Ugyanakkor az anyagi jogi alapot éppen Radbruch alapján a *Nürnbergi Alapelvek* (*Nuremberg principles*) szolgáltatták, a következők szerint:

I. elv: Aki olyan cselekményt követ el, amely a nemzetközi jog szerint bűncselekménynek minősül, az felelős érte és büntethető.

II. elv: Az a tény, hogy a nemzeti jog nem szab ki büntetést olyan cselekményért, amely a nemzetközi jog alapján bűncselekménynek minősül, nem mentesíti a cselekményt elkövető személyt a nemzetközi jog szerinti felelősség alól.

III. elv: Az a tény, hogy az a személy, aki a nemzetközi jog szerint bűncselekménynek minősülő cselekményt követett el, államfőként vagy felelős kormány-tisztviselőként járt el, nem mentesül a nemzetközi jog szerinti felelősség alól.

IV. elv: Az a tény, hogy egy személy a kormánya vagy felettesének utasítása alapján cselekedett, nem jelenti azt, hogy nem mentesíti őt a nemzetközi jog szerinti felelősség alól, feltéve, hogy ténylegesen erkölcsi döntést (*moral choice*) hozhatott volna.

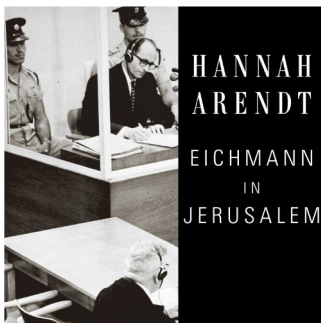
V. elv: A nemzetközi jog szerinti bűncselekménnyel vádolt személynek joga van a tények alapján lefolytatott tisztességes eljáráshoz.

VI. elv: Az alább felsorolt bűncselekmények a nemzetközi jog szerint bűncselekményként büntetendők:

- béke elleni bűntett,
- háborús bűntett,
- emberiség ellenes bűntett.

VII. elv: A béke elleni bűncselekmény, háborús bűncselekmény vagy a béke elleni bűncselekmény elkövetésében való bűnrészesség ugyancsak büntetendő.

Azaz a náci bírók hiába hivatkoztak arra, hogy ők csak pozitív jogszabályok jogalkalmazói voltak, ez a védekezés a fentiek alapján nem állt meg. Ahogy az ítélet tartalmazza: „Egyszerű gyilkosság vagy egyedi atrocitások nem képezik a vád alapját. A vádlottakat olyan felmérhetetlen bűncselekményekkel vádolják, hogy ehhez képest a bűncselekmények pusztá esetei jelenték-telennek tűnnek. A vád röviden: tudatos részvétel a kegyetlenség és *igazságtalanság* (Kiem. – GyZ) országos és kormány által szervezett rendszerében, valamint a háború és az emberiesség törvényeinek megsértése, amelyet az igazságosság nevében követtek el az Igazságügyi Minisztérium segítségével. A gyilkos törét a bíró köntöse alatt rejtették el. (*Der Dolch des Mörders war unter der Robe des Richters verborgen*)”¹³. Vagyis a jogászok valahol sokkal inkább bűnösök, mint a konkrét elkövetők, hiszen a törvényesített törvénytelenység rendszerét, amelyben aztán a rémtettek megtörténtek, ők hozták létre, ők működtették. Hogy később sem tette ezt magáévá mindenki, azt jól mutatja – ahogy *Hannah Arendt* írja –: azért az eléggé beszédes, hogy a náci hatalomátvétel után lelkesen tevékenykedő bírák (nagyjából 5 000 fő) közül mindössze 140 bírót és ügyészt bocsájtott el az Adenauer kormány, és azokat is csak az Eichmann per hatására.¹⁴

Mint látható, a tételek, az *írott jog* konkurál az *íratlan joggal*, amely gyakorlatilag nem más, mint az erkölcsi, mélyebb és a *common sense*-re alapozott *természetjogi* szabályrendszer összessége. Ez, láttuk, görög és római jogi gyökerekkel rendelkezik. Ám úgy is fogalmazhatnánk: a legalitás elve konkurál a

¹³ Urteil im Nürnberger Juristenprozess, In. BA, All. Proz. 1, XVII, S1 56.

¹⁴ H. Arendt: *Eichmann Jeruzsálemben*. Ford. Mesés Péter, Pató Attila, Budapest, Osiris, 2001. 26.

moralitással. A jog az erkölccsel. A kettő ugyan metszi egymást, de nem azonos. Az erkölcs fundamentálisabb, hisz abból alakul ki a jog azzal, hogy kényserítő eszköz kerül mögéje (*fas, mos, ill. ius* – ismert formulája a római jogban). Ebből tehát az következik, hogy az erkölcsi norma nem egyszerű szabályrendszer, amely mögé hol odaáll a szuverén, hol elmegy pihenni. Az erkölcs ennél fontosabb bázis, főként abban az esetben, amikor nincs tételes jogi norma a „törvényesített törvényszegés” ellen (erre volt példa a bírók pere), vagy amikor olyan általános normát kell alkotni (legyen az egy alkotmány vagy mondjuk az *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata*), amely közvetlenül tételes jogi normából nem következik. Azaz kantiánusként feltételezzük, hogy létezik egy általános erkölcsi törvény, amely semmiből sem következik, hanem létezését feltételeznünk *kell* (*muss*), és amelyből mindez levezethető. Ha nem így lenne, akkor igaza lenne Marquis de Sade-nak, aki a következőket mondja: „mivel tökéletlenül felépített, rossz világunkban jó és rossz azonos számban található, az egyensúly fenntartása végett igen fontos, hogy ugyanannyian legyenek a jók, mint a rosszak, következésképp magasabb szempontból édes mindegy, hogy ki-ki jó-e vagy rossz.”¹⁵ Ebben a szellemes és roppant cinikus eszmefuttatást éppen csak az előbbieik alapján cáfolhatjuk.

Mi ebből a tanulság? Egy korrupt vagy a nemzetközi normákkal szembeni törvénykezés esetében a bírónak (jogalkalmazónak) komolyan át kell gondolnia a felelősségét. Ha feladja a függetlenségét, enged egy külső akaratnak, azért igenis felelősségre vonható, nem lehet a felelősség alól azzal kibújni, hogy ő „csak” jogot alkalmaz, annak tartalma, vagy éppen a nyomásnak engedés, nem rajta múlik. A bíróval (ügyésszel) szemben senki nem fogalmazhat meg jogon kívüli elvárást, jog formájába öltöztetett jogtalanság betartatását, és egyben köteles cselekedeteit a jognál tágabb mérce, a természetjog alá helyezni. A *primer szervilizmus* minden ilyen és hasonló rendszerben csak rövidtávon kifizetődő. A III. Birodalom bíráinak esete mindezt jól mutatja.

* * *

Képletesen szólva, lehet választani: Freisler vagy Radbruch. (De akár Carl Schmittet is ide sorolhatjuk.) Kortársak voltak, mindkettő jogász, az egyik cégéres gazember lett, a másik meghatározó gondolkodó. Tegyük hozzá: Freisler doktor nem került társai mellé a vádlottak padjára. Aki hisz az isteni igazságszolgáltatásban, az meg is nyugodhat: Berlin bombázásakor egy gerenda csapta agyon. Talán célszerű lenne minden bírónak és nem bírónak, különösen politikusnak, aki törvényekbe öltözteti a törvényteleniséget, egy képzeletbeli gerendát a saját feje fölé odagondolni: „*Freisler*” felirattal. És hozzávenni a radbruchi formulát. Mert Kantnak mélyen igaza van: a *legalitás* nem elegendő. A *moralitás* nélkül a törvény üres lesz, és könnyen önkényessé válik.

¹⁵ Marquis de Sade: *Justine, avagy az erény meghurcoltatása*. Európa, Budapest, 1989. 6.